

Hoofdstuk 10

Erfgoed en stedelijke transformaties

File: pberfstad096A

Definitieve versie Ton Bloemers/ Steven van Schuppen 05.03.2009 (met definitieve keuze illustraties)

==Eindversie Hoofdstuk 10 in *Erfgoed en ruimtelijke planning* van Roel During en André v.d. Zande [red.] Den Haag [SDU] 2009==

Dit hoofdstuk bestaat uit drie delen.

In deel I wordt het onderwerp ingekaderd en worden de gehanteerde begrippen uiteengezet. Allereerst komt het begrip stad aan de orde waarbij de nadruk ligt op het aspect van dynamiek en de daarmee sterk verband houdende stedelijke transformatieprocessen die niet voor niets zo'n prominente plaats in de titel van dit hoofdstuk innemen. Daarnaast wordt het erfgoedconcept (de andere component van de titel) uitgediept. In dit kader zijn vier benaderingen te onderscheiden die reiken van beschermingsgericht naar ontwikkelingsgericht.

In deel II staat de methodiek van de erfgoedpraktijk in de stedelijke omgeving centraal. Na de behandeling van een aantal algemene uitgangspunten wordt nader ingegaan op de stedelijke erfgoedpraktijk en de lijnen waarlangs hier processen kunnen en zouden moeten verlopen. Een en ander wordt uitgediept aan de hand van de concrete casus Utrecht en afgesloten met een aanbeveling voor een cultuurhistorisch beleidsplan.

Deel III behandelt in min of meer chronologische volgorde een drietal kernthema's uit de geschiedenis van stedelijke transformatieprocessen in Nederland. Dit gebeurt steeds vanuit minimaal twee perspectieven. Enerzijds vanuit de vraag hoe het proces van stedelijke genese en transformatie verliep, anderzijds vanuit de invalshoek hoe er in dit proces omgegaan werd met het erfgoed uit vorige perioden. Achtereenvolgens komen aan bod: a) de Nederlandse deltastad, b) stedelijke transformaties in het industriële tijdperk en c) de 21^e eeuw - netwerkstad en krimp? Met dit laatste thema zijn we terug bij de staart van deel I, waarin de toekomstgerichte benadering centraal staat, en is de cirkel rond.

1. De plaats van het erfgoed in stedelijke transformatieprocessen

1.1 Het begrip stad

Afb. 1

Wat is een stad? Stadsrechten alleen vormen en ontoereikend criterium. Menig door landsheren om politieke en militaire redenen gesticht landstadje kwam nooit verder dan een ommuurd dorp. Andersom groeiden marktplekken en plattelandsgebieden met huisnijverheid uit tot belangrijke economische centra, die na de val van het Ancien Régime de bestuurlijke zelfbeschikkingsmacht kregen om uit te groeien tot volwaardige steden, niet zelden de oude steden overvleugeland. Wat zijn tegen deze achtergrond de belangrijkste overkoepelende criteria voor een stad? Een morfologisch criterium, met concentratie van een bepaalde dichtheid van bebouwing van een bepaalde omvang als maatstaf. Maar dat alleen kan de historische en maatschappelijke functie van een stad evenmin genoegzaam duiden. Relevanter wordt het als we de verzorgende functie voor de ommelanden en contacten met (het stedelijk leven in) andere regio's als belangrijkste invalshoek nemen. In die benadering weerspiegelt zich het materiële en mentale aspect van het stedelijke in hun onderlinge wisselwerking. Dynamiek is vanuit dit perspectief het sleutelwoord, een dynamiek die leidt tot economische ontplooiing en een steeds verdere arbeidsdeling, tot emancipatie van steeds nieuwe sociale strata die deze dynamiek en het bijbehorende streven naar zelfbeschikking verinnerlijken en uitdragen. Stadslucht maakt vrij.

1.2 Transformatieprocessen

Wat zijn de belangrijkste ruimtelijke transformatieprocessen van de stad? We onderscheiden er een drietal: a) 'groen wordt rood', b) 'rood wordt groen' en c) 'oud rood wordt nieuw rood'.

a) Allereerst het proces van uitbreiding, groei, van landelijk naar bebouwd, '*groen wordt rood*'. Dat is het beeld dat in dit verband bij menigeen het eerst zal opkomen als men zich stedelijke transformatieprocessen voor de geest haalt, en dat ligt ook voor de hand omdat groei de laatste anderhalve eeuw het meest in het oog lopende proces op ruimtelijk gebied is geweest.

b) Een minstens zo belangrijk aspect van stedelijke transformatie is het tegendeel van groei: krimp, bebouwd wordt onbebouwd, '*rood wordt groen*'. Dat geldt niet alleen voor de preindustriële periode, maar ook voor de industriële periode waar bij globale bevolkingsgroei verschuivingen optreden in geo-economische verhoudingen, waaraan steden en stedelijke agglomeraties zich aanpassen naar functie en omvang. En het verschijnsel krimp is ook relevant voor de nabije toekomst, om te beginnen op Europese schaal. Sinds het begin van de 21^e eeuw krimpt de bevolking in Europa en beperkt deze zich niet tot het platteland, maar heeft deze ook zijn ruimtelijke effecten op de steden, zoals in Oost Europa al duidelijk zichtbaar is (Birg 2004; Klinkers, Derks en Hovens 2006)

c) Zowel groei als krimp gaan gepaard met ruimtelijke transformaties van de binnenstedelijke ruimte: van bebouwd naar bebouwd, '*van oud rood naar nieuw rood*'. Die transformaties worden niet alleen bepaald door groei en krimp, maar vooral ook door de technische, sociaal-economische en politiek-ideologische ontwikkelingen. Grofweg zijn er in dit opzicht drie stadia in de geschiedenis van de Nederlandse stad in de afgelopen anderhalve eeuw te onderscheiden: allereerst de 'stad als machine', waarin tussen 1850 en de Eerste Wereldoorlog de aanleg van algemene openbare technische voorzieningen en netwerken plaatsvindt. Vervolgens de periode van W.O. I tot het begin van de jaren '90, waarin stedenbouw primair als sociaal-culturele opgave wordt gezien; dit is de gouden eeuw van de volkshuisvesting. En dan is er het huidige tijdsgewricht, waarin de commerciële exploitatie van grond en vastgoed sterker dan ooit de agenda bepaalt.

1.3 De plaats van het erfgoed: vier benaderingen

In de discussie over hoe behoud van erfgoed kan worden gerealiseerd zijn vier benaderingen te onderscheiden die reiken van een meer beschermingsgerichte naar een meer ontwikkelingsgerichte invalshoek, of om het pregnanter uit te drukken: van de toekomst van de geschiedenis naar de geschiedenis van de toekomst. Bij de toekomst van de geschiedenis gaat het primair om het zo letterlijk mogelijke behoud van het historisch erfgoed met bescherming als belangrijkste instrument. Bij de toekomst van de geschiedenis staan de toekomstwaarde van ruimtelijke processen en strategieën van weleer centraal. Een interessant (denk)instrument is hier het scenario. Overigens sluiten de benaderingen elkaar niet uit, maar worden zij vaak in combinatie toegepast zoals in Leidsche Rijn bij Utrecht (zie par. 11b).

1.3.1 Vier elkaar aanvullende benaderingen

-1 Allereerst de meest traditionele strategie: *behoud door bescherming*. In de regel gaat het hier om bescherming in het kader van de Monumentenwet of de Wet op de Archeologie (Willems, Kars en Hallewas 1997 passim; Bus en De Vries 2008, p. 6-7). Binnen deze monumentenzorgtraditie is in recente tijden sprake van een verbreding: van afzonderlijk object naar ensemble, van een sterk architectuur- en kunsthistorische canon naar een canon waar ook plaats is voor andere disciplines (aardwetenschappen, waterstaatsgeschiedenis, industriële archeologie) en jonger erfgoed (de monumenteninventarisaties strekken zich inmiddels tot en met de naoorlogse Wederopbouwperiode (1945-1965) uit.

-2 Waar behoud in het geheel niet tot de mogelijkheden behoort, is *behoud door documentatie* aan de orde: vastlegging van het erfgoed in beeld en geschrift, analoog en digitaal. In de archeologie is de opgraving daarvoor de gangbare en meest aansprekende methode, al worden alle sporen vernietigd. Het is een goed alternatief om het erfgoed aan de volgende generaties door te geven. Essentieel hierbij een heldere en interactieve ontsluiting. Heden ten dage maken nieuwe digitale media en technieken het mogelijk het beleevingsaspect steeds beter voor een breed publiek zeer levensecht te ontsluiten. Het is belangrijk dat de wetenschap hier actief bij betrokken is, al is het alleen maar om er voor te zorgen dat dergelijke erfgoedbelevings-programma's inhoudelijk verantwoord zijn.

-3 Waar behoud in oude vorm en/of oude functie slechts gedeeltelijk tot de mogelijkheden behoort, komt *behoud door ontwikkeling* in zicht (Feddes 1999, p. 19). Door in het ontwerp voor herbouw of herinrichting ruimte te geven aan nieuwe functies en programma's, kan het object of ensemble een tweede, geactualiseerd leven beginnen. Bij een dergelijke benadering stelt zich de vraag hoe ontwerp en programma zich verhouden. Men waken zich voor een nostalgisch ontwerp waarin de relatie met de nieuwe functies ver te zoeken is. In dit geval ware het beter er zich te beperken de oude lijnen en patronen herkenbaar te houden, waarmee in ieder geval de historische gelaagdheid van het landschap leesbaar blijft of zelfs versterkt kan worden.

-4 De *actualiteits- en toekomstbenadering*: hier gaat het om de relevantie van ruimtelijke processen, strategieën en denkbeelden uit het verleden voor de urbane ontwikkelingsopgaven van vandaag. De analyse van de processen richt zich vooral op de overeenkomsten en verschillen tussen vroeger en nu. Die analyse is van groot belang voor het bepalen van de relevantie van de denkbeelden en strategieën van weleer. Waarom vonden bijvoorbeeld bepaalde denkbeelden van vroeger geen doorgang en wat is er inmiddels veranderd waardoor bepaalde elementen uit het de plannen of uit het achterliggende gedachtegoed opnieuw het overdenken waard zijn? En wat betekent dat voor het behoud of de leesbaarheid van kenmerkende structuren en hun functie? Een belangrijk instrument om hier het denken verder te brengen is het werken met één of meer toekomstscenario's waarin historische lijnen en patronen een rol spelen bij de keuze van de parameters in de gehanteerde toekomstmodellen (zie box 4/Veenkoloniën)

1.3.2 De context van de vier benaderingen

Bij al deze benaderingen zijn de volgende drie aspecten relevant voor de context van hun toepassing.

-1. *De filosofische c.q. existentiële uitgangspunten*. Het betreft hier vooral de houding van de ruimtelijk ordening en de techniek inzake de beheersbaarheid van de natuur. De inzet van de totale beheersing van de natuurlijke omgeving uit het industriële tijdperk heeft zijn langste tijd gehad. Onverwachte effecten van het menselijk ingrijpen in de natuur (milieuvervuiling, klimaatwijziging) geven daar zeker aanleiding toe. Op zoek naar een nieuwe attitude komt het gedachtegoed van de vroege moderniteit weer in beeld: de inzet was toen de mechanismen van de natuur zo goed mogelijk te begrijpen zonder deze totaal te beheersen. Zonder in de verleiding te komen om deze te begrijpen bovendien, want de techniek gaf daar toen nog onvoldoende aanleiding toe. De hedendaagse opgave is het respect voor de natuur weer op te pakken, de verzoeking van de totale beheersing te weerstaan, maar tegelijk wel de natuur met hedendaagse middelen ten eigen nutte te gebruiken.

-2. *De historisch gegroeide maatschappelijke krachtsverhoudingen* waarbinnen op diverse schaalniveaus planologie en ruimtelijke ordening gestalte krijgen. De voortgaande centralisering van (semi)overheidsstructuren ontmoet weerstand. Op menig vlak schiet schaalvergroting zijn doel voorbij en heeft zij voorbij een bepaald punt een averechts effect op de beoogde efficiencyverhoging. Uit de mist van de geschiedenis doemen de kleinschaliger lijnen en patronen van weleer weer op, ook op het gebied van de ruimtelijke ordening, en worden hier en daar opnieuw geëffectueerd. Op dat moment is waakzaamheid geboden. Klein is lang niet altijd 'mooi'; (stads)regionale elites herbevestigen maar al te graag historische mythes of vinden nieuwe uit om de positie van eigen groep te versterken, vaak ten koste van andere groepen en ten koste van ruimtelijke kwaliteit en authenticiteit. Hier is het de taak van de cultureel planoloog het dominante historische beeld kritisch te corrigeren, met name op het gebied van landschap en de sociale en culturele verhoudingen die daaraan ten grondslag liggen.

Klein is lang niet altijd 'mooi', groot evenmin. Er gaan nog altijd of opnieuw stemmen op die benadrukken dat forse bevoegdheden van het Rijk op ruimtelijk gebied de beste garantie vormen tegen de zwakke knieën van lagere overheden. Toch is het de vraag of de centrale staat in dit opzicht de beste partij is. Met name op het gebied van ruimtelijke ordening en regionale economie kan overheveling van taken van Rijk naar middenbestuur aan de orde komen, maar dan wel een middenbestuur van een formaat dat de eisen van huidige tijd aan kan. Oude vormen en gedachten kunnen hier in aan moderne condities aangepaste vorm een nieuwe rol spelen. Het overwicht van 'Holland' was vanaf het begin van de Republiek een feit, maar werd gecompenseerd door de federale opbouw. De eenheidsstaat die op het Ancien Régime volgde had dat correctief niet in zich. Een bestuurlijke aanpassing in deze zin zou landsdelen buiten de 'Randstad' meer speelruimte bieden en daarmee de stabiliteit ten goede kunnen komen, zeker in een tijd dat het noorden en zuiden zich meer en meer op aanpalende Europese regio's gaan richten (Dorrepaal 2009).

3. *De ruimtelijke strategieën* van weleer en hun relevantie voor de ruimtelijke opgaven van de 21^e eeuw. Meebuigen met de natuur, combineren van functies in een dynamisch milieu, dat zijn de twee belangrijkste strategieën van het pre-industriële tijdperk. Vooral op het gebied van ons vroegmoderne watererfgoed hebben we in dit opzicht heel wat om trots op te zijn (Van Schuppen 2006¹). Die traditie weer op te pakken is de opgave: meebuigen en combineren, maar dan wel met de techniek van de 21^e eeuw - op waterstaatkundig, energetisch en biologisch vlak. Meer over juist deze aspecten van de actualiteitsbenadering is te vinden in de paragrafen IIIa en IIIc en in box 4/Veenkoloniën en 5/Oer-IJ.

De praktijk van de ontwikkelingsgerichte benadering staat nog in de kinderschoenen, maar heeft onder invloed van het Belvedereprogramma een flinke ontwikkeling doorgemaakt. Hier doet zich de mogelijkheid voor de toekomst van de geschiedenis met de *geschiedenis van de toekomst* verrijken: langs welke lijnen en patronen zouden de deels of geheel gestrande toekomstconcepten en -ideeën van weleer onder gewijzigde omstandigheden aan relevantie kunnen winnen, hoe zouden zij kunnen inspireren tot nieuwe attitudes, strategieën en technieken die een uitweg kunnen bieden uit vastgelopen verhoudingen, denkwijzen en procedures en bijdragen aan de oplossing van actuele omgevingsproblemen?

Aan die praktijk en de bijbehorende methodiek is deel II van dit hoofdstuk gewijd. In de loop van deel III keren we terug tot de actualiteitsbenadering.

2 .Behoud en ontwikkeling in stedelijke gebieden

2.1 Algemene uitgangspunten

2.1.1 Het probleem

Het Nederlandse landschap en zijn ontwikkeling zijn niet te begrijpen zonder aandacht voor de stad. Niet voor niets komen op de Cultuurhistorische Waardenkaart van Nederland 105 waardevolle steden voor (Feddes 1999). Aan behoud en ontwikkeling van het cultuurhistorisch erfgoed in bestaande of toekomstige stedelijke gebieden is evenwel een fundamenteel probleem verbonden: de benadering. Hoe in een compacte, kwetsbare en dynamische omgeving als die van een historische stad niet alleen de zichtbare bovengrondse cultuurhistorie, maar ook de onzichtbare en ondergrondse te behouden?

De opgave is dus een antwoord te vinden op de noodzaak te komen tot een nieuwe vorm van denken en handelen. De urgentie is groter dan ooit, wanneer we ervan uitgaan dat de erosie van de archeologisch-historische stad die rond 1980 werd gesignaleerd, vermoedelijk alleen maar is toegenomen (Van Es, Poldermans en Sparreboom 1982). De realiteit gebiedt dan ook de nu beschikbare ervaringen en instrumenten te benutten. Wat daarvoor nodig is volgt in beknopte vorm hierna.

2.1.2 De integrale en omgevingsgerichte benadering

Een moderne aanpak onderscheidt zich door een integrale en omgevingsgerichte benadering. Het integrale staat voor een visie op de cultuurhistorische waarden die de historisch-(steden)bouwkundige, historisch-geografische en archeologische componenten in hun historische en ruimtelijke samenhang beschouwt. Het omgevingsgerichte duidt niet alleen op de historisch-ruimtelijke, maar ook op de actuele en toekomstige ontwikkeling van het leefmilieu. Deze benadering verschilt daarmee wezenlijk van de traditionele '20ste eeuwse' sectorale en overwegend objectgerichte van de Monumentenwet uit 1988 die bovendien historisch-geografische waarden buiten beschouwing laat.² De kracht van de Monumentenwet ligt in de wettelijke bescherming van historische gebouwen en archeologische vindplaatsen op rijks- en gemeenteniveau. De status ervan

---

¹ Historische voorbeelden van meebuigen met het water zijn de inlaat en de overlaat; voorbeelden van combineren zijn de combinatie van waterberging met waterlinie, van spreng en duinrel als bron voor brouwerij en blekerij, niet altijd onproblematisch overigens.

² Het instrument van het beschermde stads- en dorpsgezicht vormt hierop een uitzondering en illustreert de trend naar aandacht voor samenhangende structuren.

heeft evenwel zulke ingrijpende gevolgen dat de toepassing zich beperkt tot een scherpe selectie en wettelijk beschermde archeologische monumenten in het stedelijk gebied een hoge uitzondering zijn (Sarfati 1997, p. 227; Bus en De Vries 2008).

Bij de integrale en omgevingsgerichte benadering zijn twee vormen van integratie te onderscheiden: de interne en de externe.

De *interne integratie* betreft de samenhangende benadering van de historisch- (steden)bouwkundige, historisch-geografische en archeologische waarden. Daarbij is het van belang voor elk de karakteristieke kenmerken te onderscheiden. De historisch- (steden)bouwkundige waarden zijn (overwegend) bovengronds en zichtbaar en betreffen in zeer belangrijke mate individuele gebouwen of objecten, al is er ook aandacht voor ensembles en grotere ruimtelijke eenheden. Ook de historisch-geografische waarden zijn overwegend bovengronds zichtbaar, maar de aandacht ligt vooral op ruimtelijke patronen. De archeologische waarden daarentegen bevinden zich overwegend ondergronds en zijn dus onzichtbaar. In de laatste decennia is bovendien de aandacht binnen de Nederlandse archeologie verschoven van individuele objecten (bijv. terpen) of groepen daarvan (bijv. grafheuvels) naar grotere landschappelijke eenheden.

De *externe integratie* betreft disciplines en sectoren die natuurlijke partners zijn bij de omgevingsgerichte benadering. Dat zijn de sociale en fysische geografie voor de ruimtelijke analyse, planologie en bestuurskunde voor het ruimtelijke beleid, landschapsarchitectuur en stedenbouw voor het ontwerp en civiele techniek voor de 'engineering'.

Deze twee vormen van integratie vragen ieder voor zich en onderling een 'bindmiddel', een 'unifying concept', zodat het geheel meer wordt dan de som der delen. Dat bindmiddel kan driedelig van aard zijn: het tijd-ruimte perspectief, de methodiek van beschrijving en waardering, en de verbeelding van de historische omgevingskarakteristiek. In het tijd-ruimte perspectief worden verleden, heden en toekomst gezien als een doorgaande tijdslijn waarop vanuit een lange termijn perspectief gezien karakteristieke transformaties in landschap en omgeving zijn te onderscheiden. De informatie uit inventarisaties en beschrijvingen van de samenstellende elementen en structuren zijn op verschillende manieren methodisch te ordenen en te waarderen: met waarderingskaarten, zogenaamde cultuurhistorische hoofdstructuren of 'verkenningen', of met de 'historic landscape characterisation' zoals in Engeland gebeurt (Clark, Darlington en Fairclough 2004). Het geheel kan bekroond worden door een beeld of metafoor dat op aansprekende wijze verbeeldt hoe de bewoners hun eigen omgeving of gebied (willen) beleven: het Groene Hart, Nederland waterland en dergelijke. Achter dat beeld kan het verhaal van de historische ontwikkeling, de actualiteit en het toekomstig streefbeeld schuil gaan dat zowel beantwoordt aan de interesse van de bewoners als de presentatie van beleidsambities ondersteunt en een kader biedt voor beslissingen over waardering en selectie.

2.2 De stedelijke erfgoedpraktijk: behoud en ontwikkeling tussen kennen en kunnen

Om zinvol inhoud te kunnen geven aan een integrale omgevingsgerichte benadering moet een proces van kennisverwerving, waardering, selectie en inpassing in de ruimtelijke planvorming en inrichting worden doorlopen. Dat proces moet gericht zijn op de ruimtelijke opgave in een (toekomstig) stedelijk gebied en een participatie daarin vanaf het allereerste stadium (**Box 1**). Het is in werkelijkheid niet zo lineair als hierboven lijkt, maar veeleer een aaneenschakeling van terugkoppelingen tussen actoren en belangen. En dat proces wordt natuurlijk beïnvloed door de verschillen in context van ruimte en beleid. Utrecht met een rijke historische stedelijke kern en met Leidsche Rijn als nieuwe Vinex-locatie is een voorbeeld van die variatie in zo'n integraal proces.

Alvorens dat proces te beschrijven dienen twee uitgangspunten benoemd te worden die erop van invloed zijn.

2.2.1 Uitgangspunten: verschijningsvorm en eigenschappen

Het eerste uitgangspunt betreft de ruimtelijke verschijningsvorm van het stedelijk gebied. Een reeds bestaand stedelijk gebied legt wezenlijke beperkingen op aan de mogelijkheden om cultuurhistorische waarden op te sporen en ruimtelijk in te passen. Dat heeft te maken met de dichtheid van de bebouwing en de intense activiteiten en de hoge economische waarde, al zijn er ook aanzienlijke open arealen zoals pleinen, straten, tuinen en parken. In een landelijke gebied zoals Leidsche Rijn dat voor stedenbouw wordt bestemd zijn heel veel meer mogelijkheden voor kennisverwerving, mits vroegtijdig geparticipeerd wordt in het planvormingsproces. Het biedt in dat

geval ook veel meer flexibiliteit voor het behoud van hooggewaardeerde cultuurhistorische elementen en structuren door in- en aanpassing.

Het tweede uitgangspunt betreft de algemene eigenschappen van een stedelijk gebied. De morfologie wordt in belangrijke mate bepaald door de landschappelijke situatie bij de stichting van de stad of de stedelijke kern. Dat heeft per definitie een landelijk karakter en de structuurbepalende elementen als waterlopen, verhogingen, verkavelingen, wegen en sommige gebouwen kunnen het stedenbouwkundig plan beïnvloeden, maar ook uitgewist worden. In dat plan zijn natuurlijk ook de functies terug te vinden die kenmerkend zijn voor een stad: als huisvesting van een omvangrijke bevolking en centrum van bestuur, verkeer, economie en religie.

Maar achter de zichtbare bovengrondse morfologie gaat nog een onzichtbare ondergrondse schuil die bij oude historische steden, en zeker wanneer die aan het water zijn gelegen, bijna even omvangrijk en gevarieerd kan zijn als de bovengrondse (De Groot 1998). Het belang daarover probleemgericht kennis te verwerven is aanzienlijk:

- het kan de technische en financiële uitvoering van een bouwproject gunstig beïnvloeden omdat men weet wat er ondergronds te verwachten is en zo tijd wint,
- het is een toetsing van en aanvulling op de informatie afkomstig uit archieven en oudere waarnemingen die een ontwerp kan inspireren en legitimeren,
- en het is tenslotte bron van primaire kennis over perioden in de stadsontwikkeling zonder historische overlevering en over de materiële cultuur.

De geschiedenis van de bouw in de 70-er jaren van de vorige eeuw en de herbouw vanaf 2008 van het Muziekcentrum in Utrecht is daarvoor in negatieve en positieve zin illustratief. En al deze informatie kan van invloed zijn op de uiteindelijke cultuurhistorische waardering en het ruimtelijk plan.

2.2.2 Historisch Utrecht en de Vinex-locatie Leidsche Rijn: een praktijkvoorbeeld

De historische en actuele ontwikkeling van de stad Utrecht is een interessant voorbeeld van een integrale en omgevingsgerichte benadering vanuit de balans tussen behoud en ontwikkeling. In de historische stad ligt het accent meer op het behoud, bij de Vinex-locatie Leidsche Rijn meer op de ontwikkeling.

De wortels van de historische stad gaan terug tot het Romeinse grensfort Trajectum uit de 1ste eeuw na Christus. In de restanten van dat fort werd eind 7^e eeuw onder aartsbisschop Willibrord de eerste kerk gebouwd. De 13^e eeuwse opvolger ervan, de huidige Dom, staat op het snijpunt van het kerkenkruis dat in 1039 werd ontworpen: de Pieterskerk, de Janskerk, de Pauluskerk en de Mariakerk. Hieromheen ontwikkelde zich de kern die vanaf 1122 het stadsrecht verkreeg. Eeuwenlang omvatte de stad het gebied binnen de wallen zoals dat op de kaart van Van Deventer uit 1566 staat afgebeeld. Pas tegen het einde van de 19^e eeuw breekt de stad uit dit keurslijf, wanneer de verdedigingsgordel wordt prijsgegeven en omgevormd in de huidige singels en plantsoenen.

De cultuurhistorische rijkdom van de stad is enorm en blijkt uit de bijna 4000 door rijk en gemeente wettelijk beschermde gebouwde monumenten, de uitkomst van een decennia durend proces van beschrijving en waardering; dit dus de beschermingsbenadering par excellence. Het actuele gemeentelijk beleid berust op de samenhang tussen die monumenten en de historisch-topografische structuur van de stad (Ruyters, Hoekstra en Van Zelst 1993). De aanpak combineert de wettelijke bescherming van de gebouwde monumenten en het stadsgezicht met het informele instrument van de cultuurhistorische structuurkaart. Maar via deze zichtbare structuren kunnen ook onzichtbare opgespoord en op hun waarde geschat worden. Bouwkundig onderzoek van historische gebouwen kan belangrijke informatie over oudere bouwfases aan het daglicht brengen die gebruikt kan worden voor een bouwhistorisch verantwoorde verbouwing of restauratie. Archeologische opgravingen zijn uitzonderlijke vensters op een tot dan toe ongekend bouwkundig verleden van een stadsdeel, zodat nieuwbouw daarop kan worden geïnspireerd. Zo zijn de perceelsvormen en de proporties van de recente nieuwbouw aan de Mariaplats geënt op die van de middeleeuwse enclave (immunitet) bij de voormalige Mariakerk (NATUUR EN TECHNIEK), het resultaat van de combinatie van bescherming door documentatie en ontwikkeling (Afb. 2).

Zie Hoofdstuk Reuselaars/Van der Valk

Ten westen van de oude stad wordt nu de Vinex-locatie Leidsche Rijn ontwikkeld, waar op ruim 2500 hectare 35.000 huizen worden gebouwd: een landelijk gebied verandert in twintig jaar in een stad. En de geomorfologische en cultuurhistorische structuur van dat landelijk gebied vormt de onderlegger voor het ontwerp van de nieuwe stad, de fascinerende uitkomst van de actualiteits- en toekomstbenadering!

Dat is mogelijk gemaakt door de ontwikkeling van een nieuw en informeel instrument, de Cultuurhistorische Effectrapportage (CHER) dat vanaf het begin van de planvorming daaraan heeft bijgedragen (Afb. 3) (De Groot 1995). Het sleutelbegrip daarbij is de cultuurhistorische hoofdstructuur, de zichtbare en onzichtbare elementen en structuren die door mens of natuur zijn ontstaan. Door deze te inventariseren en te waarderen is de cultuurhistorie benut als bron van herkenning en inspiratie voor het 'masterplan', de hoofdstructuur van de nieuwe stad. Dat is terug te zien in de locatie van het Leidsche Rijn Park op de stroomrug met zijn middeleeuwse blokverkaveling en boerderijen en in de nieuwbouw van de wijk Langerak die de laat-middeleeuwse strokenverkaveling volgt. En sommige tijdig bekende archeologische monumenten zijn opgenomen in het Groot en Klein Archeologiepark. Maar wat bij de archeologische veldverkenningen over het hoofd was gezien is door opgravingen ontdekt: de zone tussen twee Romeinse forten - de Hoge Woerd in De Meern en Trajectum - met de Romeinse weg, wachttorens, bruggen, beschoeiingen en zelfs schepen (Afb. 4). Voor Nederland volslagen nieuwe kennis! In de wijk Veldhuizen is met wat geven en nemen het bouwplan aangepast en een deel van de weg in het ontwerp opgenomen, dus een combinatie van behoud door bescherming en ontwikkeling. Maar het grootste schip is ontmanteld en overgebracht naar scheepsarcheologisch centrum in Lelystad, dus een voorbeeld van behoud door documentatie en bescherming in een museale omgeving.

De belangrijke vraag voor de toekomst is of de oude en nieuwe stad tot één geheel zullen uitgroeien of tot twee kernen met hun eigen gezicht. Dat laatste is niet te sluiten, omdat de A2 en het Amsterdam-Rijnkanaal hen scheidt. Wordt het misschien een 'LAT'-relatie, 'living apart together'?

2.2.3 Aanbeveling: een cultuurhistorisch beleidsplan

Het voorbeeld van de stad Utrecht toont dat de integrale en ontwikkelingsgerichte benadering in de dynamische en complexe omgeving van het stedelijke gebied ingebed dient te zijn in een cultuurhistorische beleidsvisie voor de langere termijn. Alleen dan is er kans op een samenhangende en structurele aandacht hiervoor die effect sorteert. In veel steden ontbreekt dergelijk beleid nog of zijn de plannen aan vernieuwing toe. Het is dus van het grootste belang dat dergelijke beleidsvisies gemeengoed worden. Het begrip van het beschermd stads- en dorpsgezicht uit de Monumentenwet 1988 en de instrumenten uit de nieuwe Wet op de Archeologische Monumentenzorg uit 2007 (Artikel 37-40: de gemeentelijke monumentenverordening en de sloop-, aanleg- en bouwvergunning) bieden allerhande aanknopingspunten met andere wetgeving (Wet op de Ruimtelijke Ordening, Woningwet) voor de invulling van de integrale visie. (Zie hoofdstuk Instrumenten Reuselaars?).

Zo'n visie moet samen gaan met een aanpak die de complexiteit van de opgave verenigt met de - soms verborgen - kansen die er liggen. Dat vereist een attitude die bondig kan worden aangeduid als 'denken en doen', de voortdurende wisselwerking tussen analyseren en handelen die leidt tot voortschrijdend inzicht en verrassende oplossingen.

3. Drie kernthema's van erfgoed en transformatie van de Nederlandse stad

In min of meer chronologische volgorde worden drie kernthema's uit de geschiedenis van stedelijke transformatieprocessen in Nederland vanuit de vraag hoe dat proces verliep en hoe er omgegaan werd met het erfgoed uit vorige perioden. De infrastructuur van netwerken van verkeer, transport en communicatie verbinden de thema's. Bij de historische deltastad is dat het min of meer natuurlijke netwerk van waterlopen, meren en de zee; de stad uit het industriële tijdperk op de hoge gronden kon ontstaan dankzij de aanleg van de spoorlijnen; en de 21^e-eeuwse metropolitane netwerk stad ontplooit zich op de vleugels van de virtuele infrastructuur uit het digitale tijdperk.

3.1 De Nederlandse deltastad

3.1.1 Kenmerken en ontwikkeling

De historische stad in Nederland onderscheidt zich te midden van het rijke Europese stedenspectrum door zijn nauwe relatie met het water, de rivieren, meren en zee die de delta van Schelde, Maas en Rijn karakteriseren: het is een deltastad. De meeste van de meer dan honderd historische steden liggen in de westelijke helft van het land, de holocene wetlands langs de rivieren en veenlopen en bij de zeegaten langs de kust. Hun ontstaan en verdere ontwikkeling houden in de regel dan ook verband met handel en transport over deze waterlopen, maar ook met de ontginning van de omliggende veengebieden. Voorzover we door het stadsarcheologisch onderzoek nu inzicht hebben in de vroegste fasen van hun ontwikkeling kenmerkt zich die door het gebruik van constructiematerialen die passen bij de ligging in het wetland: heel veel hout voor funderingen, huizen en beschoeiingen en heel veel grond voor aanvulling en ophoging, pas later worden baksteen en natuursteen toegepast. De combinatie van lage ligging, dikke afdekking en hoge grondwaterstand heeft bovendien uitzonderlijke goede condities voor de conservering juist van de vroege perioden gecreëerd (Sarfati 1997, p. 219).

Al in de 1^e-2^e eeuw na Christus worden op initiatief van het centrale Romeinse gezag de eerste steden in de delta van Rijn en Maas gesticht. Forum Hadriani aan de Gracht van Corbulo bij Voorburg en Ulpia Noviomagus aan de Waal bij Nijmegen zijn steden naar Romeins recht. Maastricht, bij de kruising van de Romeinse weg van de Kanaalkust naar de provinciehoofdstad Keulen met de Maas, was een stedelijke agglomeratie zonder Romeinse stadsrechten; maar hier is wel de functie als centrale plaats tot in de Middeleeuwen het best behouden. In de 7^e en 8^e eeuw worden als onderdeel van de kerstening in plaatsen als Utrecht en Deventer langs de IJssel kerken gesticht die de kern van latere steden vormen. In deze tijd ontstaan ook grote handelsplaatsen als Dorestad bij Wijk bij Duurstede dat evenwel onder meer door het geweld van de Vikingen bezwijkt. De grote urbanisatiegolf die geleid heeft tot het huidige patroon van pre-industriële historische steden begint evenwel na 1000 na Chr. en bereikt zijn hoogtepunt in de 13^e en 14^e eeuw. Eerst worden de bestaande (proto-)stedelijke kernen op gezag van de Duitse keizer door de bisschop van Utrecht hersteld. Hierop volgt een sterke toename van nieuwe stedelijke vestigingen gestimuleerd door een grotere autonomie van de graafschappen. Daarna is tot de 19^e eeuw slechts hier en daar sprake van uitbreidingen, met name in de Gouden Eeuw, of van de aanleg van vestingwerken gedurende de Tachtigjarige Oorlog.

3.1.2 De structuur van de historische deltastad en het voorbeeld van Dordrecht

De algemene structuur van de historische stad in de delta van Rijn, Maas en Schelde laat zich beschrijven vanuit een topografisch en morfologisch perspectief. Het eerste richt zich vooral op de vergelijking van dezelfde soort structuren en elementen op verschillende plaatsen in de delta, het tweede vooral op de veranderingen in één stad (Sarfati 2007, p. 286).

Vanuit het topografisch perspectief krijgen locatiekeuze, infrastructuur, indeling, afbakening, groei en krimp aandacht. Het begin van een stad ligt veelal op plaatsen waar rivieren met veenlopen, beken of zeegaten samenkomen. Verbindingen over land en water voor verkeer, transport en communicatie vormen de levensaders voor de ontwikkeling van de stad: kades, havens, sluisen, dammen en wat dies meer zij vormen dus karakteristieke elementen. In de indeling in en verkaveling van de publieke en private ruimte komen de 'zwaartepunten' van de stedelijke functies als stadhuis, markt, kerk of abdij en voor wonen en werken tot uitdrukking; op kaarten en schilderijen zijn zij dan ook prominent in beeld. De stadswal of -muur begrenst het stedelijk areaal en scheidt het scherp af van het landelijk gebied. De groei en krimp door de tijd heen leveren natuurlijk belangrijke aanwijzingen voor de verschijningsvorm van de stad en het wel en wee van haar bewoners. Bij het morfologisch perspectief richt de aandacht zich op vergelijkbare aspecten, maar dan van één stad en op het schaalniveau van de stedelijke ruimte als geheel, van de gebouwen en van de percelen, individueel en in hun samenhang. (Spatie)

Het Zuid-Hollandse Dordrecht (Afb. 5) is een mooi voorbeeld van het potentieel dat de historische deltastad in zich bergt: de rijkdom en kwaliteit van onvermoede informatie die het samengaan van archeologie, historische geografie en historische bouwkunde kan opleveren (Sarfati 1990 en 2007). De informatie over Dordrecht is het resultaat van onderzoek dat omstreeks 1970 begon naar aanleiding van de sanering van de binnenstad zoals die vanaf die tijd in tal van Nederlandse steden

op grote schaal werd aangepakt. Het illustreert treffend de paradox van behoud en ontwikkeling waarmee bij uitstek de archeoloog wordt geconfronteerd: de sanering vormt de bedreiging van het ongekende bodemarchief, maar schiept tegelijkertijd door de sloop van de bebouwing de uitzonderlijke kans in de grond te kijken (behoud door documentatie). De zo opgedane inzichten zijn te benutten voor een verwachting en waardering van de omliggende delen van de historische stad in het kader van een ontwikkelingsgerichte benadering.

Vanaf de 10^e eeuw werd op de oeverwallen aan weerszijden van een veenloop met de naam Thuredrith een reeks van huisterpen met een agrarische functie aangelegd. Nadat grote delen van het omliggende (agrarisch?) veenlandschap door overstromingen verloren waren gegaan begon tegen 1200 na Chr. de ontwikkeling van een stedelijke nederzetting. De kern ervan vormden de twee rijen huisterpen aan weerszijden van de Thuredrith, de huidige Voorstraatshaven, met de Poortzijde (*portus* = haven) aan de kant van de Oude Maas en de Landzijde ten zuiden. Gedurende de 13^e tot 15 eeuw werden in opeenvolgende fasen het lager gelegen land en het open water achter de Poortzijde met behulp van bekistingen, zogenaamde 'stabbooms', aangevuld en opgehoogd (Afb. 6). De indeling van de stabbooms heeft de perceelindeling van de latere bebouwing bepaald en de ligging van straten, kades en havens. Dordrechts bloeiperiode lag tussen 1350 en 1450 en de stenen huizen en variëteit aan huisraad en leer getuigen van de florerende handel. De oudste plattegrond van de stad, van de hand van Jacob van Deventer uit ongeveer 1560, toont een indrukwekkende en volgroeide deltastad.

3.1.3 Conclusie IIIa

De Nederlandse deltastad is in al haar veelzijdigheid, verscheidenheid en dynamiek een zeer interessant voorbeeld van behoud door documentatie en ontwikkeling (zie par. Ic en II) in al zijn facetten en van de rijkdom aan informatie en onvermoede kansen. Door de virtuositeit en vindingrijkheid in de omgang met de dynamiek van het water kan de geschiedenis van de Nederlandse deltastad ook tal van aanknopingspunten bieden voor een (nog te ontwikkelen) praktijk vanuit de actualiteits- en toekomstbenadering (zie par. Ic).

3.2 De stedelijke transformaties in het industriële tijdperk

3.2.1 2e helft 19^e eeuw: spreiding en expansie (Box 2)

In de tweede helft van de 19^e eeuw kwam naast de Nederlandse deltastad een nieuw type stad op, de industrieagglomeratie. Niet meer bij voorbaat gebonden aan waterwegen. Het spoor ontsloot de binnenlanden, in dit geval de arme zandgebieden van Twente en Brabant. De textielindustrie was in het proces van industrialisatie een niet onbelangrijke sector, dat geldt ook voor een industriële laatkomer als Nederland (De Jonge 1976, p. 82-129). Deze nieuwe industrieagglomeraties laten een ander ruimtelijk patroon zien dan de van oorsprong middeleeuwse steden: een meerkernige verstedelijking verspreid over een veel groter gebied, de diverse kernen onderling verbonden door een net van (buurt)spoorwegen. Een soortgelijk patroon ontwikkelde zich in het Limburgse mijnbouw, waar het verspreid patroon van de verstedelijking bepaald werd door de geologie en het grillige concessiebeleid van de Nederlandse overheid.

Ook de watergebonden steden maakten in de tweede helft van de 19^e eeuw een ruimtelijke ontwikkeling door die veel overeenkomsten vertoont met bovengenoemd patroon. Daarbij is het van belang zich te realiseren dat het grondpatroon van de verstedelijkingsagglomeraties in de Nederlandse delta vergeleken met de ontwikkeling van buitenlandse metropolen (Londen, Parijs, Wenen) een element van meerkernigheid herbergt. In de 17^e eeuw waren alleen Amsterdam (130.000 inwoners) en Leiden (70.000 inwoners) steden die er qua omvang op Europees niveau uitsprongen. Daarnaast was er een groot aantal middelgrote en relatief kleine steden, onderling verbonden via een fijn vertakt net van binnenvaartwegen. Een en ander bracht een zeer gespreid patroon van nijverheid in de pre- en proto-industriële periode. Daarop werd voortgebouwd toen in de late 19^e eeuw de fabrieksmatige productie eindelijk echt op stoom kwam.

De grootindustrie werd in de Nederlandse waterstad stiefmoederlijk bedeed. Waar zij tot ontwikkeling kwam, ontvouwde zij zich in lijnvormige oeversgebonden patronen, als bij de scheepsbouw langs Nieuwe Waterweg, Nieuwe Maas, Noord en Merwede, en bij de voedsel- en houtverwerkende industrie langs de Zaan; naar deze industrialiseringslijnen voegden zich de verstedelijkingspatronen. En waar de grootindustrie zich wel geconcentreerd wist te ontwikkelen, zoals bij Hoogovens in de IJmond, lukte het niet bij de verdere urbanisatie oude vormen en

gedachten te overwinnen. (Van Schuppen 2007, p. 94-137). Dat geldt overigens voor alle geestrandsteden en -dorpen langs de Hollandse binnenduinrand, van Alkmaar tot en met Den Haag (Hooimeijer, Meyer en Nienhuis 2005, p. 45-97). Allemaal groeiden ze uit tot verdikte lintwurm, alle stedenbouwkundige planvorming in andere richtingen ten spijt.

3.2.2 20^e eeuw: expansie in excelsior

Deze ontwikkelingen leidden in de loop van de 20^e eeuw, en dan vooral in de tweede helft, tot een versnelling van de verstedelijking en een daarmee samenhangende enorme expansie van het stedelijk gebied. Suburbanisatie werd het belangrijkste genre stadsuitleg. Binnen dat genre waren er een aantal varianten. De eerste was er vooral op gericht op de industriële en stedenbouwkundige ontwikkeling van een groot aantal kernen teneinde gevaren als massificatie en ontkerkelijking het hoofd te kunnen bieden die men op sociaal-cultureel gebied vreesde als gevolg van de concentratie van de verstedelijking in grote steden. We zouden dit het Brabantse model kunnen noemen, in 1947 ontwikkeld onder de toenmalige Commissaris van de Koningin Jan de Quay (De Quay 1947-1949). De andere lijn was die van de 'gebundelde deconcentratie' in de 2^e Nota Ruimtelijk Ordening uit 1966, waarbij weliswaar niet alles in de grote(re) steden geconcentreerd werd, maar wel een beperkt aantal groeikernen. Dit ten einde de leefbaarheid rond de grote steden te waarborgen en te voorkomen dat in de Randstad steden aan elkaar zouden groeien. Deze benadering bracht echter een toename en verdere uitbouw van de transportlijnen tussen de nieuwe groeikernen onderling en bestaande steden tot gevolg. Dat resulteerde in een steeds verdere versnippering van de tussenliggende landelijk gebied en het verdwijnen van open gebieden van een substantiële omvang in het dichtbevolkte westen des lands. Als reactie daarop werd in de decennia daarop de nadruk gelegd op het concept van de compacte stad (*Ruimte voor 2015*, 1993). Deze benadering leidde tot een nieuwe golf van expansie van grote en middelgrote steden, waaraan waardevolle agrarische cultuurlandschappen werden opgeofferd die bij een eerdere golf van stedelijke uitleg nog gespaard hadden kunnen worden. Deze groei vond vooral in het toch al zo drukke westen plaats, niet in de laatste plaats als gevolg van het loslaten van het in de eerste drie naoorlogse decennia gevoerde ruimtelijke spreidingsbeleid. De verstedelijkingsdruk op de Randstad nam nog eens extra toe en in een even gestage als onafwendbare suburbanisatie van het landelijk gebied, alle contourenbeleid ten spijt. Een variant van het 'Brabantse model' tegen de verdrukking in?

Lange tijd werd er bij een stadsuitleg met weinig piëteit omgegaan met het oude voorstedelijke cultuurlandschap. Pas het laatste decennium lijkt daarin verandering te komen, mede onder invloed van het Belvedere-programma. Daarbij gaat het niet alleen om het schaalniveau van de buurt en de wijk, maar ook en vooral op het niveau van stadsdeel, stad en agglomeratie. Wat is op deze niveaus de plaats van de (resten van) landelijke structuur in de stad (Tummers en Tummers 1997) **[BOX 1]** Hoe verhoudt de ecologische opgave die aan deze binnenstedelijke landelijke gebieden gegeven worden zich tot de cultuurhistorische opgaven van behoud en leesbaarheid van de historische gelaagdheid van het landschap? Natuurontwikkeling kan hier van medestander tot opponent van de cultuur verworden. Hetzelfde kan overigens ook voor 'cultuurontwikkeling' gelden als aaibare en makkelijk 'vermarktbaar' cultuurhistorisch idioom wordt opgepoetst en minder aaibaar en niet gecanoniseerd erfgoed wordt vernietigd; en het is vaak juist dit niet gecanoniseerde erfgoed dat voor de historische leesbaarheid onmisbaar is. Dergelijke problemen en dilemma's doen zich bijvoorbeeld bij ingehaalde stadsranden en groene bufferzones in de stadsregio Haaglanden³. **[Box 3]**

Zoals al eerder aangestipt, de ontwikkeling van stedelijke agglomeraties bracht een forse ontwikkeling van de transportinfrastructuur en een versnippering van het oude cultuurlandschap tussen de steden met zich mee. Maar dat is slechts één facet van de zaak. Aan de andere kant kunnen (spoor)wegen, en kanalen ook kansen bieden op het gebied van erfgoedbehoud en -ontwikkeling een verrijking betekenen en wel in de volgende opzichten.
-De aanleg van nieuwe transportlijnen biedt vaak ongekennde mogelijkheden om een dwarsdoorsnede van het bodemarchief over een heel forse afstand te kunnen krijgen die waardevolle informatie over tot dan toe onbekende cultuurhistorische waarden in een gebied oplevert. Zoiets is toch van

³ Eén van de groene zones waar cultuurhistorie en ecologie een rol spelen is de Haagse Vlietzone, een goed voorbeeld van een ingehaalde stadsrand. Hoe deze 'rafelrand' met al zijn niet gecanoniseerde erfgoed te behouden en revitaliseren - dat is de centrale vraag in **Beumer, Molenaar en Nienhuis 2004**.

een geheel andere orde dan alleen archeologisch onderzoek bij de bouw van een wijk. (**Box 4 Betuweroute**)

-De infrastructuur, al dan niet obsoleet geworden, belichaamt zelf de nodige cultuurhistorische waarde, niet alleen in zijn intrinsieke betekenis maar ook en vooral wegens zijn grote invloed op de ruimtelijke ontwikkeling (**Box 4 Stadskanaal/Veenkoloniën**)

3.2.3 Binnenstedelijke ontwikkelingen

De stedelijke transformaties in het industrieel tijdperk behelsden niet alleen expansie van de stad, maar ook van zeker zo ingrijpende veranderingen binnen het stedelijk gebied. De eerste ingrepen kwamen in de tweede helft van de 19^e eeuw, toen het leeuwendeel van de historische steden hun vestingwerken slechtten. Deze werden omgevormd tot (villa)parken en later, met het groeiende verkeer, niet zelden (deels) bestemd tot stedelijke (ring)weg. Het verkeer eiste ook binnen de historische omwalling zijn tol. In de 19^e eeuw beperkten de ingrepen zich veelal nog tot straatverbredingen en afrondingen van straathoeken, in de twintigste eeuw werden robuuster ingrepen gedaan. Complete verkeersdoorbraken in de oude binnensteden grepen plaats, na de Tweede Wereldoorlog vaak gepaard gaand met massale sloop van min of meer verpauperde wijken, geïnspireerd door stedenbouwkundige theorieën over cityvorming die in de Wederopbouwperiode in zwang raakten. Er was sprake van behoud noch van documentatie. Maatschappelijk verzet en veranderende opvattingen over de plaats van het historische centrum in een moderne stad brachten de grote breek- en sloopgolf in de jaren zestig en zeventig tot stilstand.

De binnenstedelijke transformaties beperkten zich niet tot de preïndustriële stad. In de tweede helft van de 20^e eeuw richtte sanering van oude wijken behalve op het stadscentrum ook op de brede gordel van (steden)bouwkundig matig tot slechte 'revolutiebouw' die door commerciële partijen in de decennia voorafgaand aan de Eerste Wereldoorlog in hoog tempo was neergezet. Ook hier werd in de jaren zestig en zeventig onder invloed van maatschappelijk verzet de koers verlegd. De revolutiebebouwing werd weliswaar goeddeels gesloopt, maar bij de nieuwbouw werden in opvallend veel gevallen wel het oorspronkelijke stratenpatroon en zelfs vaak ook nog de bijbehorende rooilijnen gehandhaafd. Die lijnen en patronen hadden de revolutiebouwers op hun beurt ontleend aan de het kavel- en slotenpatroon van het voorstedelijke cultuurlandschap. Niet uit cultuurhistorisch besef overigens, maar omdat het gewoon de voordeligste oplossing was, maar dit is wel een voorbeeld hoe de ontwikkelingsgerichte benadering als vanzelf kan werken. Al met al hebben zij zo onbedoeld bijgedragen aan de historische leesbaarheid van menig stadsvernieuwingswijk.

De stadsvernieuwers uit de jaren zeventig stelden zichzelf een sociaal-culturele opgave. In de eerste fase lag de nadruk op het sociale aspect: bouwen voor de buurt, i.c. de mensen die er woonden, in de twee fase op het culturele aspect).⁴ Inzet waren de uitwassen van het laissez faire op woningbouwgebied uit de jaren voor de Eerste Wereldoorlog alsnog uit te wissen. De stedelijke vernieuwers van de jaren negentig en nul hebben een andere agenda. De commerciële uitbating van grond en vastgoed gaat een steeds belangrijker rol spelen. De hedendaagse vernieuwers vervangen juweeltjes van sociale volkswoningbouw uit het interbellum voor een marktconforme voorraad (koop)woningen.⁵ De Wederopbouw wijken worden inmiddels ook vernieuwd. Hier is vanuit erfgoed oogpunt vooral het ontwikkelingsgerichte behoud van de structuur van de open strokenbouw een punt van aandacht. De sociaal-culturele betekenis van deze wijken betreft niet zozeer de architectuur als wel het vele openbare groen. Dat wordt met de vernieuwingsoperaties maar al te vaak respectloos verkaveld tot privé-groen.

Stedenbouwkundige ingrepen zijn van alle eeuwen. Ze kunnen veel van de historische gelaagdheid onherstelbaar uitwissen. Ze kunnen ook, zoals eerder aangestipt, gelegenheid bieden om meer inzicht te krijgen in het verleden en op grond daarvan de leesbaarheid van de historische gelaagdheid van het stadslandschap te vergroten. Daarbij horen deze ingrepen zelf ook tot die gelaagdheid. Het historische stadslandschap bestaat niet alleen uit organische elementen zoals oude stadsranden die als de jaarringen van een boom de groei van de stad markeren. Breuken en andere schendingen van het stadslichaam laten littekens na die het vanuit historisch oogpunt waard zijn om gekoesterd te worden, zoals de brandgrens in Rotterdam en de abrupte en vaak onverwachte

⁴ Deze culturele benadering uit die tijd wordt duidelijk verwoord door de toenmalige ondermeer Haagse wethouder Adri Duivesteijn (Duivesteijn 1985; Duivesteijn en Feddes 1989). De ironie van de geschiedenis wil dat de representanten van deze denkwijze vaak weinig oog hadden voor het behoud van erfgoed uit de voorafgaande recente geschiedenis.

⁵ Hier wreekt zich de focus op het gebouw en gebouwde ensembles in de geijkte benadering onzer monumentenzorgers. De landschapsarchitectonische blik wordt node gemist, en nog meer de sociaal-culturele invalshoek. Denk bijvoorbeeld aan de sociaal-culturele betekenis van de gemeenschappelijke binnentuin in de architectuur en stedenbouw van de Wederopbouw.

grenzen tussen voor- en naoorlogse bebouwing als gevolg van sloop ten behoeve van de Atlantikwall. in bijvoorbeeld Den Haag en IJmuiden (Afb. 7-9) (Peters, Beumer en Doepel 2005; Bosma en Wagenaar 1995 voor de bredere context).

3.2.4 Conclusie IIIb

De stad van het industriële tijdperk vereist een erfgoedpraktijk met een grote gevoeligheid voor de historische gelaagdheid van het stedelijke landschap; daarbinnen is bijzondere aandacht gewenst voor de recent afgezette lagen, voor de verschijningsvormen van processen die doorgaans buiten de cultuurhistorische canon vallen en voor zowel de verbindingen als de breuken en cesuren tussen de structuren in het stadslandschap. Het besef van de drie stadia in de ontwikkeling van de stad in het industriële tijdperk (zie par. Ib) is onontbeerlijk voor een stadsvernieuwingspraktijk met de vereiste cultuurhistorische breedte en diepte. Onderdelen van het erfgoed van de industriële stad hebben wel degelijk toekomstwaarde (zie par. Ic), zoals de tuinstad/ het tuindorp, de hovenbouw uit de periode voor de Tweede Wereldoorlog, de strokenbouw in de naoorlogse tijd, alsook -jawel- de 'bloemkolenwijken' uit de jaren '70 en '80. De centrale vraag hierbij is, of de waarde beperkt blijft tot de ruimtelijke kwaliteit, of dat ook de achterliggende sociaal-culturele denkbeelden als coöperatie, vereniging, erfpacht het verdienen op hun actualiteits- en toekomstwaarde onderzocht moeten worden.

3.3 21^e eeuw: netwerkstad en krimp?

3.3.1 De digitale revolutie en zijn ruimtelijke effecten

Het traditionele 20^e-eeuwse stadsbeeld van een kern als city met kantoren, winkelconcentraties en topmonumenten met daaromheen woonwijken met basisvoorzieningen in de periferie heeft veel van zijn relevantie verloren. Fysieke en virtuele infrastructuur hebben een veel meer gespreid verstedelijkingspatroon mogelijk gemaakt en op een veel groter schaal en met meer verscheidenheid in functie en programma dan de klassieke 19^e-eeuwse industrierevieren. De virtuele infrastructuur lijkt hier de drijvende kracht. De netwerksamenleving die daarvan het gevolg zou in principe alles op iedere plaats mogelijk kunnen zijn. Deze veronderstelling is mooi in zijn eenvoud, maar daarom nog niet waar. Een en ander heeft niet tot een willekeurige spreiding van bebouwing en stedelijke functies over de hele aardbol geleid. Het blijkt dat er wel een verdere spreiding heeft plaatsgevonden, maar dan binnen zogeheten 'megacities'. Dat zijn semistedelijke zones binnen een veelhoek van agglomeraties -de Noordwestelijke Europese driehoek Randstad - Rijn-Ruhrgebied - Vlaamse Ruit is er een goed voorbeeld van, mogelijk uit te breiden met ondermeer Luik en Munster tot de tegenwoordig vaak gehanteerde entiteit 'Eurodelta'. Binnen deze megacities vormen de klassieke historische steden opnieuw of nog steeds de creatieve en politiek-bestuurlijke centra (Castells 1996-1998)⁶.

3.3.2 Wendbaarheid en diversiteit bij de toekomstige transformaties (Box 5)

De digitale revolutie die de motor was van de lange opgaande golf in de economische conjunctuur die in de late jaren tachtig van de vorige eeuw inzette, begint allengs zijn vaart te verliezen. Een nieuwe fundamentele technologische revolutie zal na 2020 de basis kunnen leggen voor een nieuwe opgaande golf. Zo'n revolutie komt niet uit de lucht vallen, maar ontstaat in de boezem van de bestaande economie. Een economie die behoefte heeft aan duurzaamheid, aan meer flexibiliteit en diversiteit, met name op het gebied van energie en water, dit alles tegen het licht van de klimaatproblematiek en even snelle als grillige verschuivingen op het economische en politieke wereldtoneel van unipolair naar multipolair. Een revolutie die het mogelijk maakt snel van de ene naar de andere water- en energiebron te switchen en daarbij de keuze biedt uit veel alternatieven. Een revolutie die economieën op het laagste schaalniveau in staat stelt makkelijk aan- of af te koppelen aan grootschaliger netwerken en daarbij ook over eigen bodemvoorzieningen beschikt - een strategie van relatieve autarkie die aan relevantie wint gezien de onvoorspelbare wisselingen

⁶ In het eerste deel *The Rise of the Network Society* gaat hij ook in op de potenties van de goed gerestaureerde historische Europese stadscentra om zich te ontwikkelen tot 'exclusive spaces' van de 'new managerial-technocratic- political elite' (p. 401-402).

op het wereldtoneel. Een dergelijke revolutie zal ongetwijfeld den nodige effecten op het stedelijk landschap hebben. Welke effecten is nog moeilijk te overzien, maar het is toch wel aannemelijk dat deze eerder op een nadere spreiding over een groter gebied leiden dan tot een superconcentratie in supermegapolen, die immers vanuit waterstaatkundig, energetisch en politiek-militair oogpunt uiterst kwetsbaar zijn.

3.3.3 Krimp

Naast deze technologisch-economische ontwikkelingen wordt ook de afname van de bevolking in de 21^e eeuw een factor van betekenis. Op Europees schaalniveau is krimp al een feit, op wereldschaal stagneert volgens de prognoses de bevolking rond 2050 en gaat deze twee decennia later krimpen. De kans is groot dat in dezelfde periode de klimaatwijziging voelbaar wordt, niet in de laatste plaats in kust zones en deltagebieden, dus ook in de Nederlandse deltastad. Kan een keuze voor afbouw van de groei van de Randstad naar een krimp hier ruimte geven voor het toelaten van meer waterdynamiek? Een afbouw waarbij het huidige rood niet alleen groen wordt maar op termijn ook blauw? Hoe daarbij om te gaan met ons karakteristieke poldererfgoed van molens, boezems, slanke kavels en zilveren sloten? Kan daarvoor inspiratie opgedaan worden bij soortgelijke ontwikkelingen in het verleden? Dit is bij uitstek een opgave op het gebied van de actualiteits- en toekomstbenadering van erfgoed. (Dorrepaal en Van Schuppen 2008; idem 2009).

3.3.4 Conclusie IIIC

De stad van de 21^e eeuw is bij uitstek het domein van de actualiteits- en toekomstbenadering (zie par. 1c) Bij omgang met het wassende water en omgang met krimp kan het oude gedachtegoed uit met name de vroegmoderne periode tot nieuwe vormen en gedachten aanleiding geven.

Voor het behoud van het fysieke erfgoed (ook 1c) zijn er kansen en bedreigingen.

Demografische krimp kan de verstedelijkingsbedreiging voor rurale cultuurlandschappen doen afnemen, mits de komende decennia wel de nodige planologische discipline wordt opgebracht om de open ruimte te beschermen. Het wassende water kan ons voor lastige vragen plaatsen, zoals wat van ons typische poldererfgoed te beschermen, waarom en hoe. Maar het kan ook kansen bieden om dit erfgoed in te zetten voor wendbare waterbeheersstrategieën op uiteenlopende schaalniveaus.

BOX 1

LEREN KENNEN EN KUNNEN VOOR BESCHERMING EN ONTWIKKELING

(Zie hoofdstuk Instrumenten Reuselaars).

De vraag naar en verwerving van informatie om inhoud te kunnen geven aan behoud door bescherming en ontwikkeling van cultuurhistorische waarden moet primair gericht zijn op dat doel, maar zal veelal ook tal van wetenschappelijk relevante inzichten opleveren. Het is een proces dat in de regel van meer algemene uitspraken aan het begin tot zeer specifieke aan het einde loopt. De achillespees - zeker voor de archeologische waarden - is dat in verschillende stadia van het ruimtelijk planproces informatie gevraagd wordt die nog niet of met onvoldoende duidelijkheid kan worden verstrekt.

a. Leren kennen: vraag en aanbod van informatie

In de regel kent het proces van cultuurhistorische informatieverwerving een viertal opeenvolgende stappen.

Inventarisatie

Een meer of minder gedetailleerde (zogenaamde bureau-)inventarisatie of 'quick scan' van beschikbare informatie over bouw of restauratie van gebouwen, de indeling van percelen en straten, de samenstelling van de ondergrond, toegankelijke archeologische, historische en cartografische bronnen. Belangrijk kan het zijn ook vroegere ingrepen in de bodem te karteren zoals de aanleg van kelders of de sloop van gebouwen door oorlogsschade.

Verkenning

De inventarisatie levert veelal een goede basis voor een verkennend onderzoek van het te ontwikkelen terrein of gebied. Bij historische gebouwen kan dat een bouwhistorisch onderzoek zijn dat inzicht geeft in de ontwikkeling, constructie en staat van het gebouw (RDMZ Leidraad 1995; De Groot 1998). Op archeologische vindplaatsen bestaat dat in de regel uit non-destructieve veldverkenningen die ondersteund kunnen worden door boringen of proefsleuven van wisselende omvang (Tol e.a. 2004). Het levert een globaal inzicht in de aard, ouderdom, omvang en kwaliteit van de archeologische structuren.

Verwachting

Op grond van het inventariserend en verkennend onderzoek is het in principe mogelijk over een bepaald gebied een verwachting of voorspelling te doen over de kans dat iets cultuurhistorisch, en met name archeologisch, voorkomt. Daarbij wordt gebruik gemaakt van de correlatie tussen

1. landschap en menselijk gedrag in het verleden die de locatiekeuze en ontwikkeling bepaalden en tussen
2. de oorspronkelijke structuur en de huidige verschijningsvorm die het product is van langdurige transformatieprocessen in het verleden.

Waardering

In deze fase wordt op basis van de verkregen inzichten een waardering van het betreffende gebouw of object, complex of gebied gegeven. De belevingswaarde (schoonheid, herinneringswaarde), de fysieke (gaafheid, conservering) en inhoudelijke kwaliteit (zeldzaamheid, informatiewaarde, ensemblewaarde, representativiteit) zijn daarbij veel gebruikte criteria (Deeben e.a.2008). Een dergelijke waardering is tot op zekere hoogte te objectiveren, maar ook het meer subjectieve 'expert judgment' speelt daarbij een belangrijke rol.

c. Behoud door bescherming en ontwikkeling: van plan en ontwerp tot en met inrichting en beheer

Plan en ontwerp

De inbreng van de informatie in het ruimtelijke of projectplan vormt de basis voor de uiteindelijke beslissing over de mogelijkheden voor behoud door bescherming en ontwikkeling. Dan wordt ook duidelijk of voor behoud door documentatie, bijvoorbeeld door onderzoek in de vorm van opgraven of afbraak, gekozen moet worden.

Er zijn verschillende al dan niet wettelijk verplichte procedures die deze afweging kunnen ondersteunen. Het bestemmingsplan is daarvan de zwaarste, de Welstandnota richt zich specifiek op de gebouwde omgeving en de Milieu Effectrapportage (MER) is vooral projectgericht. Maar er zijn ook lichtere en toch effectieve instrumenten zoals de Cultuurhistorische Effectrapportage (De Groot 1995; Blijdenstijn 1999), het Beeldkwaliteitplan dat vooral in de gebouwde omgeving wordt ingezet en de experimentele maatschappelijke kosten-batenanalyse (Belvedere Nieuws 2005, p. 8-9). Van buitengewoon groot belang voor de realisatie van behoud en ontwikkeling is het landschappelijk of stedenbouwkundig ontwerp (Brons/Rodermond/Wallagh 2005). Het is de cruciale stap naar de verbeelding van een nieuwe ruimtelijke vorm die wortelt in een cultuurhistorische structuur en deze op eigentijdse wijze gestalte geeft.

Inrichting en beheer

De functie, de constructie of inrichting en de vorm van het ontwerp beïnvloeden ook de voorwaarden voor gebruik en beheer. De aanpassing van een ontwerp kan ondersteund worden door technische oplossingen die reiken van lichte en minder verstorende funderingsvormen en archeologiesparende materialen voor zettingen en ophogingen tot voorzieningen in de waterhuishouding (Isarin 2007). Met name voor archeologische waarden valt hier door ontwikkeling van nieuwe toepassingen veel te winnen.

BOX 2 TWENTE

Twente is een goed voorbeeld van een 19^e-eeuwse industrieagglomeratie op de zogeheten arme zandgronden. Vanaf het begin is er sprake van een spreiding van de industrie over meerdere

kernen, waarbij ook menig gewoon dorp aangeraakt werd door de fabrieksmatige productie. Onderling waren de kernen verbonden door een net van (buurt)spoorwegen. De vier grootste industrieplaatsen waren Almelo, Enschede, Oldenzaal en Hengelo. De eerste drie waren van oorsprong kleine landstadjes, in de middeleeuwen door Utrechtse bisschoppen om politiek-strategische redenen hier in de diepe binnenlanden van hun Oversticht (Overijssel) gesticht. De laatstgenoemde, Hengelo, was een gewoon dorp, dat echter met de komst van het spoor in 1865 voorop kwam te lopen. Hengelo werd het spoorwegknooppunt van de streek. Dat trok de nodige extra industrie aan, niet alleen 'gewone' textielindustrie, maar ook kapitaalgoederenindustrie, met de machine-industrie van Stork als boegbeeld.

Tijden veranderen. Stork heeft het lang volgehouden, maar kon uiteindelijk evenmin de crisisdans ontlopen. Wat te doen met de leeg komende bedrijfsgebouwen (Afb. 10-11)? Het initiatief kwam van Stork zelf, dat in de jaren '90 van de vorige eeuw zijn overbodig geworden vastgoed wilde verkopen. Via een projectontwikkelaar kwamen gemeente en Stork tot zaken. Projectontwikkelaar en gemeente richtten het project bureau Hart van Zuid op, een zogeheten PPS-contractie (Publiek-Private-Samenwerking). Eerst werd een nauwgezette analyse van het industrieel erfgoed gemaakt, waarbij niet alleen oog is voor wat volgens de industrieel-archeologische canon waardevol is, maar ook naar de ruimtelijke occupatiestrategieën en -tactieken waarvan een industrieel bedrijf zich al improviserend bedient om zich aan te kunnen passen aan veranderende technieken en marktverhoudingen. Daarnaast bepleit het onderzoek nieuwe functies in de geest van de plek. Maar wat is de relatie van de geest van een grootschalige, hiërarchische industriële monocultuur met nieuw te ontwikkelen programma's als onderwijs, kleinschalige cultuurinitiatieven en grondgebonden woningen?

Tot zulke intellectuele gewetensvragen is het in de praktijk niet gekomen. Op weg van concept naar uitvoering speelt de exploitatie een doorslaggevende rol, zij het binnen het raamwerk van een convenant over industrieel erfgoed tussen gemeente, provincie, projectontwikkelaar en Monumentenzorg. Alleen al de enorme hoeveelheid kubieke meters in al die bedrijfsgebouwen maakt behoud van ensembles tot een groot probleem, tenzij er financieel krachtige partijen bij het project betrokken kunnen worden. Zoals bij de oude gieterij van Stork, die dankzij Europees geld gepromoveerd is tot de centrale hal van een nieuw Regionaal Opleidingscentrum (ROC), een fraai staaltje van behoud door ontwikkeling! (Sanders 2002; www.hartvanzuid.nl).

BOX 3 HAAGLANDEN

De relatie tussen stad en land is het onderwerp van het Europese onderzoeksproject PLUREL (Peri-Urban Land Use Relationships) dat in zes stedelijke regio's wordt uitgevoerd.⁷ Eén daarvan is de regio Haaglanden. Een centrale kwestie in dit verband is de plaats van het groen binnen de stad en hoe dit groen ingezet kan worden om de economische concurrentiepositie van stad en ommelanden te versterken. Den Haag en Haaglanden afficheren zich immers graag als groene stad bij uitstek, een hoogwaardig vestigingsmilieu voor de hooggekwalificeerd kennismigranten die werk vinden in de Internationale Stad van Recht, Vrede en Veiligheid die Den Haag zo graag wil zijn.

Vanuit erfgoeddoogpunt is het vooral van belang hoe de historische gelaagdheid van deze groene zones te bewaren en te versterken. Het groen bestaat hier naast de klassieke landschapstypen als duinen, landgoederen en polderland vooral uit stadsranden die in de loop der tijd door de urbanisatie ingeklemd zijn geraakt als restgebieden tussen de steden en stadsdelen. Het Structuurplan van de regio Haaglanden uit 2002 wil juist deze (vaak inmiddels door de urbanisatie ingehaalde) stadsranden een functie geven als groene verbindingzone. Hoeveel verstedelijking verdragen deze zones dan nog? En hoe verhoudt deze primair ecologische en recreatieve inzet zich tot de opgave de historische gelaagdheid beter leesbaar te maken. En gaat het bovendien bij stadsranden ook niet om rafelranden bij uitstek, de zelfkant van het stedelijk leven. Zulk leven met al zijn achterafbedoeninkjes en -optrekjes valt doorgaans buiten de geijkte erfgoedcanon, maar vormt juist op deze plekken een essentieel onderdeel van de historische gelaagdheid van het

---

⁷ Zie hiervoor ook het in 2008 uitgevoerde project 'Greenspotting Haaglanden' onderdeel van het Europese onderzoeksprogramma PLUREL (Peri-urban Land Use relationships). Naast het stadsgewest Haaglanden nemen steden als Leipzig (een stedelijke krimpregio) en Montpellier (een groeiregio) aan het onderzoek deel. Bij Greenspotting Haaglanden waren naast het stadsgewest Haaglanden ook Wageningen UR/ Hogeschool Van Hall - Larenstein, Alterra, DJA Architects en Stroom Den Haag betrokken.

landschap. Hoe zou ingehaakt kunnen worden op deze dynamiek van de ongeordende orde bij ontwikkeling van nieuwe programma's, bestemmingen en ontwerpen voor deze gebieden? Een eerste stap in die richting is gedaan in *Vlietzone - de dynamiek van de ongeordende orde* - in 2005 bekroond met de provinciale landschapspenning (Beumer, Molenaar en Nienhuis 2004)

BOX 4 OUDE EN NIEUWE TRANSPORTLIJNEN

De Betuweroute: een archeologische ritssluiting door het Rivierengebied Afb. 12

De Betuweroute, de goederenspoorlijn die Europoort met het Ruhrgebied verbindt, is in 2008 in gebruik genomen. De 160 kilometer lange spoorlijn symboliseert de verweving van de metropolitane kernen in Noordwest-Europa. Zij is een transportas die voor de komende eeuwen haar stempel zal drukken op het Rivierengebied, door de huidige aanleg en de ontwikkelingen eromheen zoals nieuwe industrieterreinen bij verkeersknooppunten.

De archeologie in de Betuweroute is van begin 1994 tot eind 2005 buitengewoon intensief begeleid. De reden was de zeer hoge verwachting over de archeologische waarden, terwijl de feitelijke kennis betrekkelijk beperkt was. Doel was ervoor te zorgen dat wat belangrijk was kon worden behouden, liefst ter plaatse en anders door opgraven. De aanpak is vergelijkbaar met die beschreven in paragraaf II.3 en heeft uitstekend gewerkt. Uiteindelijk zijn van 300 opgespoorde vindplaatsen uit het bureau-onderzoek 21 opgegraven en 12 ter plekke bewaard. Een nacontrole langs het tracé heeft bovendien aangetoond dat niets belangrijks in voorgaande fasen is gemist. Zo is buitengewoon veel kennis beschikbaar is gekomen om adequaat in te spelen op toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen langs de Betuweroute (Carmiggelt 2001, p. 8-33).

Stadskanaal/ Veenkolonieën Afb. 13-14

Stadskanaal - de naam is het teken. Gegraven om hier gewonnen turf naar de stad Groningen te vervoeren. Dit kanaal heeft als geen ander met zijn vele zijkanalen (wijken) zijn stempel gedrukt op het omringende landschap. Een structuur die na de start van grootschalige verveningen in de vroege 17^e eeuw tot op heden goeddeels overeind is gebleven. Wat zullen de komende vier eeuwen ons brengen? Dat was de hoofdvraag van het Belvedere-project *Take-Care Wildontginning Veenkolonieën*. (Jannink en Verhave 2005, p. 128-157 en www.must.nl). De houdbaarheid van de huidige industriële vorm van landbouw staat onder druk, de streek kwijnt. De keuzes die de komende 50 jaar gemaakt worden, zijn beslissend voor de komende 400 jaar. Take Care bepleit een strategie in de geest van de eerste 400 jaar veenontginning, maar dan landschappelijk in omgekeerde volgorde: terug naar de natuur. Een geest waarin grootschalige rationaliteit, individuele eigenzinnigheid en ruimte voor rust kernbegrippen zijn. Uitgangspunten van het toekomstscenario zijn afname van de bevolking en natuurlijke vernatting van het gebied. De infrastructuur van water en wegen wordt goeddeels opgeheven - dat levert de nodige bezuinigingen op die de financiële basis van het plan vormen. Als 'wildontginning' kunnen de Veenkolonieën zo een natuurgebied van formaat worden en tegelijk plaats bieden aan pioniers die genoeg nemen met hogere (water)risico's en een lager serviceniveau. Een en ander vervat in een typologie van nederzettingen in een glijdende schaal van laag risico/ hoge service naar hoog risico/ lage service.

BOX 5 HET OER-IJ: EEN CULTUURHISTORISCHE SCHATKAMER IN EEN METROPOLITAAN WETLAND

Noordwest van Amsterdam ligt tussen de zee en de Zaan een vergeten delta, waarvan het IJ nog een restant is: het Oer-IJ. Tot het begin van de jaartelling verbond het de Vecht met de Noordzee, maar toen het zeevat tussen Castricum en Bergen dichtstroof ging het water richting Zuiderzee stromen. Het landschap van nu heeft zijn structuur gekregen door de wisselwerking van land en water en de steeds maar stijgende zeespiegel: 5 meter in de laatste 5000 jaren! De opeenvolging van strand en duinen in het westen naar klei in het dichtgeslibde Oer-IJ en veen in het oosten is daarvan het resultaat. Het is een fijnmazig netwerk van hoge en lage gronden doorsneden door waterlopen, een wetland waar al minstens 50 eeuwen lang mensen goed hebben geleefd (Afb. 15)(Lange, Besselsen en Van Londen 2004).

Nu maakt het Oer-IJ-gebied deel uit van de noordvleugel van de Randstad met zo'n dicht verweven ruimtelijk patroon dat men van een metropolitaan gebied kan spreken. Dat patroon is het resultaat van principes in de wisselwerking tussen mens, water en land die de ontwikkeling van de bewoning gedurende de afgelopen 5000 jaren hebben bepaald, tot op de dag van vandaag en in de toekomst (Van Wesemael 2005, p. 34-43). Zo toont het nog steeds de kenmerken van de ontwikkeling van de historische steden in een 'oude' delta en dus is het van invloed op de inrichtingsopgave voor de toekomst. Dat is te zien wanneer men de ligging van de moderne bebouwing langs het voormalige Oer-IJ en de Zaan en rondom de grote veengebieden vergelijkt met de vroegste (proto-)stedelijke oevernederzettingen: Haarlem, Beverwijk, Uitgeest op de strandwal en Zaandam en Amsterdam in het achterliggende veengebied dat vanuit deze kernen vanaf de 10^e eeuw in ontginning is genomen en die hun naam ontleen aan de later aangelegde dammen. De waterlopen en de dijken uit de ontginningsfase vormen met de tussenliggende verkaveling een netwerk van doorlopende verbindingen tussen de stedelijke kernen dat tot op de dag van vandaag functioneert voor de communicatie en de waterhuishouding. Stedelijke uitbreiding nu en in de toekomst zoals die op de Vinex-locaties van Assendelft en Beverwijk-Heemskerk sluit dan ook als vanzelfsprekend op dit historische wetland-patroon aan (Offenberg 2003) (Afb. 16).

Dwars hier doorheen en tegelijkertijd ermee verweven loopt het noordwestkwadrant van de Stelling van Amsterdam, de 19^e-eeuwse verdedigingslinie rond de hoofdstad die in 1996 op de UNESCO-lijst van Werelderfgoed is geplaatst. De forten beheersten natuurlijk de wegen, dijken, waterlopen. Maar ook de laag gelegen gebieden in het verlandde Oer-IJ die onder water konden worden gezet en daardoor ook nu nog merendeels onbebouwd zijn (Vesters 2003).

LITERATUUR

Belvedere Nieuws, De waarde van cultuurhistorisch erfgoed in keiharde euro's, *Belvedere Nieuws* 26, 2005.

G.J. Beumer, B. Molenaar en A. Nienhuis, *De dynamiek van de ongeordende orde. Een groene schakel langs de Vliet*. Den Haag: Haags Milieucentrum 2004.

H. Birg, Demografische Alterung, in: P. Oswalt (red.), *Schrumpfende Städte I*, Ostfildern: Hatje Cantz 2004, p. 112.

R. Blijdenstijn, *Waardevol Woerden in ontwikkeling*, Woerden: Gemeente Woerden 1999.

K. Bosma en C. Wagenaar (red.), *Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en wederopbouw in Nederland*, Rotterdam: NAI Uitgevers 1995.

R. Brons, J. Rodermond en G. Wallagh, *Een cultuur van ruimte maken. Ontwerpen aan geschiedenis*, Rotterdam: Stimuleringsfonds Architectuur 2005.

M. Bus en B. de Vries, *Monumenten van Romeins Nederland. Beschermingsagenda Archeologie 2008*, Zwolle: Waanders Uitgevers 2008.

M. Castells, *The Information Age. Economy, Society and Culture*, Malden/Oxford: Blackwell Publishers 1996-1998.

A. Carmiggelt, *Opgespoord verleden. Archeologie in de Betuweroute*, Abcoude: Uniepers 2001.

J. Clark, J. Darlington en G. Fairclough, *Using Historic Landscape Characterisation*, z.p.: English Heritage en Lancashire County Council 2004

J. Deeben (red.), *De Indicatieve Kaart van Archaeologische Waarden, derde generatie*, Amersfoort: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten 2008 (Rapportage Archeologische Monumentenzorg nr. 155).

J. D. Dorrepaal en S. van Schuppen, *Zeven misverstanden rond een krimpende bevolking in een kleiner land*, in: L. Klinkers, J. Prij en H. Verbon (red.) *Christen Democratische Verkenningen*, Amsterdam: Uitgeverij Boom 2008, p. 89-95.

J. D. Dorrepaal en S. van Schuppen, *Van Holland naar Noordzeeland. Nieuwe kansen voor het landsdeel Randstad Holland in de 21^e eeuw*, Den Haag: Open Kaart 2009.

A. Duivesteijn, *Stadsvernieuwing als kulturele activiteit*, Den Haag: Gemeentemuseum 1985.

A. Duivesteijn, (samen met o.m. F. Feddes) *Vorbij het gangbare: een pleidooi voor de kwaliteit van volkshuisvesting en stedenbouw*, Amsterdam: De Balie 1989.

W.A. Es, J.M. Poldermans, H. Sarfatij en J. Sparreboom (red.): *Het bodemarchief bedreigd. Archeologie en planologie in de binnensteden van Nederland*, Amersfoort/Den Haag: z.u. 1982.

F. Feddes (red.), *Nota Belvedere. Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke ordening*, Den Haag: VNG 1999.

H. de Groot, Het verleden van onze steden: mogelijkheden tot beheer en behoud, *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 1998 p. 102-107.

H.L. de Groot (red.), *Cultuurhistorische effectrapportage (CHER) 'Leidsche Rijn'*, Utrecht: Gemeente Utrecht 1995.

- F. Hooimeijer, H. Meyer en A. Nienhuis, *Atlas van de Nederlandse waterstad*, Amsterdam: Uitgeverij SUN 2005.
- R. Isarin, *Archeologie en Bouwen, Kennis en Kansen*, Woerden: Past2Present-Archeologic 2007
- P. Jannink en B. Verhave, *Take Care. Wildontginning Veenkoloniën*, in: *De Nieuwe Veenkoloniën. 2050: Ontwerpen voor een Toekomst*, Groningen: Platform Gras 2005, p.127-161.
- A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914*, Nijmegen: Uitgeverij SUN 1976³.
- L. Klinkers, W. Derks en Peter Hovens, *Structurele bevolkingsdaling. Een urgente nieuwe invalshoek voor beleidsmakers*, Den Haag (VROM-raad) 2006.
- S. Lange, E.A. Besselsen en H. van Londen, *Het Oer-IJ estuarium. Archeologische Kennisinventarisatie (AKI)*, Amsterdam: Amsterdams Archeologisch Centrum (AAC/Projectenbureau publicaties 12) 2004.
- G. Offenbergh, *Broekpolder. Een archeologisch monument op een VINEX-locatie*, Haarlem: Provincie Noord-Holland 2003.
- M. Peters, G.J. Beumer en D. Doepel, *De Atlantikwall. Omstreden erfgoed van Rijnmond tot IJmond*, Den Haag: Open Kaart 2005.
- J.E. de Quay, *Praeadvies inzake een welvaartsplan voor de provincie Noord Brabant*, 's-Hertogenbosch Provincie Noord-Brabant 1947-1949.
- RDMZ leidraad, *Leidraad voor praktijkgericht bouwhistorisch onderzoek*, Zeist (RDMZ architectuur en stedenbouw nr. 1) 1995.
- L.E. Ruyters, T.J. Hoekstra en J. van Zelst, *Op de schouders van reuzen. Het monumentenbeleidsplan van de gemeente Utrecht*, Utrecht: Gemeente Utrecht 1993.
- Ruimte voor 2015, *Ruimte voor 2015; de vierde nota over de ruimtelijke ordening in kort bestek*, Den Haag: Ministerie van VROM 1993.
- W. Sanders, *Op Sporen van het verleden. Industrieel Erfgoed Hart van Zuid Hengelo*, Hengelo; projectorganisatie Hart van Zuid 2002.
- H. Sarfatij, *Verborgene steden, Stadsarcheologie in Nederland*, Amsterdam: Meulenhoff 1990.
- H. Sarfatij, Urban Archaeology in the Netherlands. Its Position in Modern Archaeological Heritage Management, in: W.J.H. Willems, H. Kars, D.P. Hallewas (red.), *Archaeological Heritage Management in The Netherlands. Fifty Years State Service for Archaeological Investigations*, Amersfoort: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 1997, p. 217-238.
- H. Sarfatij, *Archeologie van een deltastad. Opgravingen in de binnenstad van Dordrecht*, Utrecht: Matrijs 2007.
- S. van Schuppen, Meebuigen en combineren, in: *Ontwerpen met water. Essays over de rijke traditie van 'waterwerken' in Nederland*, Den Haag: ministerie van VROM 2006, p. 41-61.
- S. van Schuppen, *Onland en geestgrond. Het mentale landschap in de ruimtelijke orde van de Lage Landen*, Amsterdam: Uitgeverij SUN 2007.
- A. Tol, P. Verhagen, A. Borsboom en M. Verbruggen, *Prospectief boren. Een studie naar de betrouwbaarheid en toepasbaarheid van booronderzoek in de prospectiearcheologie*, Amsterdam: RAAP Archeologisch Adviesbureau 2004 (RAAP-Rapport nr. 1000).

L. Tummers en J. Tummers, *Het land in de stad: de stedenbouw van de grote agglomeratie*, Bussum: Thoth 1997.

P. Vesters, *De Stelling van Amsterdam. Harnas voor de hoofdstad*, Utrecht: Matrijs 2003.

M. van Wesemael, *Beleving en verbeelding door culturele planologie. Twee jaar integratie van kunst en ruimtelijke inrichting in de provincie Noord-Holland*, Haarlem: Provincie Noord-Holland 2005.

W.J.H. Willems, H. Kars en D.P. Hallewas (red.), *Archaeological Heritage Management in The Netherlands. Fifty Years State Service for Archaeological Investigations*, Amersfoort: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 1997.